

СІМ'Я В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЗМІНА НОРМИ

Олена ВОЗНЕСЕНСЬКА. Сім'я в інформаційному суспільстві: зміна норми

Розглянуто сучасну сім'ю, що живе у світі мас-медіа. Проаналізовано роль родини у формуванні дитини в умовах "інформаційного вибуху". Визначено особливості взаємодії сім'ї з інформаційним простором з позиції системного підходу.

Ключові слова: *мас-медіа, інформаційний простір, медіа-культура сім'ї.*

Елена ВОЗНЕСЕНСКАЯ. Семья в информационном обществе: смена нормы

Рассмотрена современная семья, проживающая в мире масс-медиа. Проанализирована роль семьи в формировании ребенка в условиях "информационного взрыва". Определены особенности взаимодействия семьи с информационным пространством с позиции системного подхода.

Ключевые слова: *масс-медиа, информационное пространство, медиа-культура семьи.*

Olena VOZNESENS'KA. Family in the informational society: shift of norms.

The modern family, which lives in the world of mass media is considered in the article. The role of family in child's formation, which takes place under conditions of "informational explosion" is analyzed. The features of modern family interaction with the world of media are identified from the systemic point of view.

Key words: *mass media, informational space, media culture of a family.*

Проблема. Сучасну епоху розвитку суспільства визначають як інформаційну, як час формування світової інформаційної структури. Людина настільки звикла до потоку різноманітної інформації, обсяг якої все збільшується, що не уявляє своє життя без газет і журналів, радіо, кіно і телебачення, комп'ютерної мережі та мобільних телефонів. Ми живемо у світі мас-медіа – системи масових комунікацій, в умовах поширення "**інформаційного вибуху**". Наш час – це час медіа-текстів майже без кількісних обмежень отриманої інформації.

Результати дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України свідчать, що найпоширенішим способом проведення вільного часу всіх вікових категорій населення України є перегляд телепередач. Більше ніж дві третини населення України дивляться телевізор щодня – і діти, і батьки;

причому в сім'ях, де є діти, телевізором користуються вдвічі частіше, тут він частіше буває увімкненим [1].

Особистість у процесі освіти засвоює зразки поведінки суспільства й соціальних груп за принципом наслідування, співвідносить свою поведінку з їхніми нормами й цінностями. Сім'я є першим “соціальним інститутом” для дитини, першим освітнім середовищем. У сім'ї здійснюється первинна соціалізація, коли біографія людини починає “наповнюватися смыслом”. Саме в сім'ї діти здобувають перші навички взаємодії і спілкування, освоюють перші соціальні ролі, осмислюють перші норми та цінності. Але на сьогодні сім'я часто вже не відіграє провідної ролі у формуванні особистості дитини. Усе більше дослідники відмічають вплив інформаційного середовища на особистість дитини, навіть коли йдеться про найменших. При цьому бачимо низький рівень медіа-культури в сучасному українському суспільстві: вразливість до медіа-маніпуляцій, слабкий спротив насадженню низькопробної медіа-продукції, аморальних цінностей та поширенню медіа-залежності [там само].

Метою статті є визначення особливостей взаємодії сім'ї з інформаційним простором.

У світі накопичено чималий досвід досліджень з медіа-психології. Суттєвий інтерес становлять дослідження впливу медіа на розвиток дитини, ефективних способів формування медіа-культури особистості в сім'ї. Це стосується передусім телебачення як найдоступнішого й найпоширенішого способу проведення дозвілля. На жаль, Україна досі ще на шляху до приєднання до світового медіа-освітнього руху.

Свідомо або несвідомо в сім'ї діти навчаються сприймати і використовувати медіа-інформацію. “Саме на батьках лежить місія першими навчити своїх дітей основ інформаційної поведінки і безпеки, призвичаїти до культури відбору та сприймання медіа-продукції” [там само, с. 166]. Г. Тойнерт і Б. Шорб вважають, що дорослі члени родини відповідальні за розвиток

здатності дитини розуміти передачі, особливо інформаційні: “Як різні діти сприймають, оцінюють та переробляють телевізійну інформацію, вирішальною мірою залежить від сімейної інтелектуальної атмосфери і уваги, що приділяється обговоренню інформації... Спосіб, у який батьки бачать світ, судять про нього і ставляться до нього, відбивається на дитячому ставленні до світу, образі людини і здатності переробляти інформацію. Пропоновану телебаченням інформацію, яку бачать й оцінюють батьки, бачать і діти. Яке значення надають її переглядові батьки у своєму ставленні до світу і життя, таке ж значення вона матиме і для дітей” [2]. Але де українських батьків навчають правил взаємодії з медіа-простором? У батьків у дитинстві не було комп’ютерів, телевізорів і телефонів у такій кількості. Вік людей, утягнутих у медіа-життя, з кожним днем стає все молодшим. Діти, що прилучилися до цього світу в 5–7 років, відрізняються від дорослих, що зіткнулися з медіа після 18-ти і пізніше.

В інформаційному світі на дитину чекають особливі небезпеки: “Медіареволюція тільки починається. Екрани стають усе більш і більш важливою часткою нашого повсякденного життя. Великі екрани перетворюють наші вітальні в домашні кінотеатри. А маленькі переносні екранчики дають нам можливість робити практично все, що завгодно і де завгодно. Усе це, звісно, чудово, але негативним моментом є той факт, що нам важко стає контролювати споживання медіа нашими дітьми” [3, с. 264].

Спробуємо проаналізувати, яку роль відіграє сім’я у взаємодії дитини з медіа. Це одна з найбільш досліджуваних тем у світовій практиці. До цього слід додати, що дослідження з медіа-психології досі мали здебільшого лонгitudний характер. В Україні вони тільки починаються. Наприклад, низка досліджень, започаткованих лабораторією масових комунікацій та медіа-освіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (зокрема глибинне дослідження з теми “Сім’я як підсистема у взаємодії освітнього та інформаційного простору”, що має як передбачуваний результат створення моделі медіа-освіти сім’ї та програми підвищення медіа-культури сім’ї).

Як показують емпіричні дослідження наших західних колег, батькам властиво переоцінювати час, проведений дитиною перед телевізором [4; 5]. Крім того, оцінюючи улюблені телепередачі і відеофільми своїх дітей, батьки зазвичай проєктують на них свої смаки. У захопленні комп'ютером батьки часто бачать тільки позитивні моменти: дитина відволікається від вулиці, уникає поганих компаній [5, с. 373]. Третина з них вважає, що телевізор і комп'ютер є засобом навчання дітей, а третина – що екран руйнує психіку дитини [там само].

Вплив телебачення на сімейне життя розглядає Р. Харріс. Традиційно вважають, що телебачення впливає на особистість негативно, але, на думку Харріса, це занадто однобокий і спрощений умовивід. Іноді сімейний телеперегляд може позитивно впливати на спілкування в сім'ї та взаємодію – коли кожен говорить про те, що бачить, коли вся родина сміється або плаче разом [6]. Іноді – коли телебачення провокує сварки між членами родини через вибір передачі, їжу в період перегляду, час сну у дітей, порушення дітьми заборон батьків стосовно перегляду певних передач – телебачення має негативний вплив [там само]. Реклама може зумовлювати дитячо-батьківські конфлікти і впливати на загальне почуття благополуччя та щастя як дітей, так і батьків – через здатність чи нездатність сім'ї купити ті чи інші товари. Діти, що підпадають під рекламу значно більше, ніж дорослі, оскільки з когнітивних причин ще не здатні критично ставитися до реклами, вимагають від батьків купувати товар за рекламою і провокують формування споживацьких звичок дорослих членів сім'ї. Але саме покупки за рекламою можуть привести до розчарування, незадоволення своїм матеріальним становищем, злості, відчуття пригніченості.

Від батьків залежить і розвивальний вплив телебачення на дитину. Наприклад, позитивний ефект від перегляду “Вулиці Сезам” сильніший, якщо батьки обговорюють програму з дітьми або поєднують її з навчанням [там само]. Це передбачає, що телебачення може стати каталізатором неформальної освіти в сім'ї [там само].

Ще кілька зауважень щодо впливу телебачення і комунікацій у родині на розвиток мовлення дитини. Дослідження Нельсона (Nelson, 1973) довели існування негативної кореляції між тривалістю перегляду телепередач та оволодінням мовленням і мовою (див. [4]). Але ці дві змінні залежать від комунікативної поведінки матері. Дитина дивиться телевизор то більше, що менше уваги їй приділяє мати, що менше батьки залучають дитину до бесіди. Отже, діти, яким бракує батьківської уваги, демонструють уповільнений мовний розвиток. Якщо батьки спонукають дітей коментувати те, що відбувається на екрані, телебачення стимулюватиме розвиток мовлення і мови, діти вчитимуться запитувати і пояснювати [там само]. І, якщо телебачення само по собі мало впливає на навички читання, воно конкурує з читанням як способом проведення вільного часу. А найбільшою мірою навички читання формує сім'я.

Соціальне походження сім'ї відіграє роль одного з основних посередників процесу впливу телевізійного насильства на дитину. Домашнє оточення дитини сповідує певну систему цінностей і виховних принципів у цілому і ставлення до насильства зокрема. Д. Леміш стверджує, що діти, які зростають у сім'ях, що відкидають насильство, дивляться менше жорстоких телепрограм і це менше впливає на них. І навпаки – у сім'ях, де нормою є тілесні покарання, а телебачення – майже єдиний спосіб проведення дозвілля без контролю батьків над обсягом і змістом програм, діти більше підпадають під вплив насилля з екрану [7]. Існує думка, що насильство є частиною соціального світу сучасної дитини, тому телебачення може сприяти експериментуванню дитини з різними почуттями (страхами, переживаннями), інтеріоризації уявлень про добре і погане, дозволене і недозволене, формуванню захисних механізмів [там само].

Мас-медіа формують настановлення, що є, власне, когнітивно-афективними оцінками людей, змістів і предметів. Це проявляється в ефектах моделювання і культивуванні. Особливе значення має формування настановлень через інформаційний простір у сім'ї. ЗМК надають інформацію, яку діти або молоді люди передають одне одному (і батькам у тому числі), очікуючи

коментарів та оцінок. У цьому процесі, де сильним є міжособовий вплив, формуються настановлення та думки.

Дослідники вважають, що яким би негативним не був вплив телебачення на дітей, його можна послабити і спрямувати в позитивне русло, якщо поговорити на цю тему в сім'ї [8]. Розмова може бути про обман у рекламних кліпах, про стереотипне зображення окремих груп, про аморальні цінності, надлишок сцен сексу і насильства. Батьки можуть спитати в дитини, чи подобається їй передача і чому, – таким чином вони краще зрозуміють, які уявлення складаються в їхніх дітей. Корисною буде реакція самих батьків на ту чи іншу телепередачу, що може збалансувати перекручену реальність телебачення. Наприклад, батьки можуть виказати свої побоювання, побачивши сцену насилля, і поділитися з дитиною спогадами про своє дитинство, коли вони самі відчували страх, спостерігаючи по телевізору щось подібне.

Згідно з дослідженнями, перегляд передач, особливо коли до нього ставилися як до важливої частини сімейного життя, значно полегшував спілкування в сім'ї (передусім це стосується взаємодії з дітьми віком близько 11 років) [6]. Сімейні обговорення допомагають дітям освоїти інформацію, що їх тривожить, яка їм незрозуміла без “перекладу” батьків. Беручи участь у дискусії під час перегляду теленовин, діти дізнаються про події у світі. Телебачення можна використовувати як каталізатор діалогу на різні теми в колі сім'ї. Для дітей і батьків завжди “складною” була і є тема сексу та насильства – цю розмову значно полегшать телепрограми, присвячені цій темі [6].

Телебачення не обов'язково має, як вважає дехто, ізолювати членів сім'ї одне від одного. Навпаки, спільна медіа-подія може об'єднати всю родину і дати привід поговорити й на інші теми. Такий підхід може допомогти членам сім'ї довідатися про реакцію одне одного на ті чи інші теми й ситуації, а дискусія – стати стимулом для когнітивного, емоційного та особистісного зростання.

Багато досліджень присвячено впливові сцен насильства на психіку дитини, що дало змогу запропонувати заходи щодо зменшення цього впливу. Сприяючи впровадженню медіа-освіти в колі сім'ї, американські дослідники пропонують батькам:

- 1) не залишати поза увагою всі потенційні можливості негативного впливу телеперегляду;
- 2) урахувувати контекст сцен із застосуванням сили, приймаючи рішення щодо того, чи можна дивитися це дітям;
- 3) завжди брати до уваги рівень розвитку конкретної дитини;
- 4) зважати на те, що програми різних жанрів становлять різні ступені ризику для дітей;

5) дивитися телевізор разом з дітьми й обговорювати з ними побачене – тоді “батьки зможуть допомогти дитині зрозуміти, що насильство в реальному світі може призводити до більш серйозних травм і мати ще гірші наслідки, ніж ті, що показують по телевізору. Батьки також можуть допомогти дітям довідатися, що в суспільстві існують стратегії для вирішення проблем без застосування фізичної сили” [9, с. 157].

Американський медіа-педагог Е. Томан наголошує на певних правилах медіа-поведінки, дотримання яких дає змогу подолати негативний вплив сцен насильства. Більшість із цих правил можна застосувати в родині, наприклад: обмеження часу, який діти проводять за переглядом сцен насильства; навчати дітей розрізняти реальність і вимисел; вивчення альтернативних варіантів вирішення міжособових конфліктів тощо [10].

Російський медіа-психолог О. В. Федоров формулює ще й такі рекомендації для батьків, як контроль контактів дітей з медіа-текстами різних видів і жанрів (з урахуванням можливостей негативного впливу на неповнолітніх сцен екранного насильства); спільне з дітьми ознайомлення з медіа-текстами та їх подальше обговорення [11]. Крім того, можливості медіа-освіти, екранних мистецтв, інтернету, комп'ютерної анімації, інтерактивної гри потрібно активно

використовувати для розвитку творчих і комунікативних здібностей дітей, їх критичного мислення (у тому числі щодо медіа-текстів), естетичного сприймання і смаку.

На думку О. О. Бондаренко, соціально-творча реабілітація засобами медіа-освіти передбачає розвиток сприймання, критичного мислення, розкриття творчого потенціалу особистості, як, утім, і традиційне для російської медіа-освітньої школи (О. О. Баранов, С. Н. Пензін, Ю. М. Усов та ін.) цілеспрямоване виховання в аудиторії естетичного смаку, стійкого інтересу до художньої якості медіа-текстів різних типів [там само].

Взаємодію сім'ї з інформаційним простором, на наш погляд, треба розглядати з *позиції соціальної психології сім'ї*. Сім'я як система – це мала група, що діє, функціонує, розвивається за своїми законами. Тож до сім'ї як групи можна застосувати концептуальну інноваційну модель медіа-культури, побудовану на основі схеми інформаційної поведінки в контексті управління знаннями – від їх пошуку до експлуатації [1]. Згідно з теорією виробництва знань (теорією змішування знань у групі), ядром створення знань є змішування неявних мовчазних практичних знань – здобутків індивідуального досвіду членів родини з подолання якихось проблем, прийняття рішень, вирішення завдань – і явних, висловлених знань. У сім'ї як мікросоціумі, малій групі відбуваються процеси трансформації знань через поєднання досвіду членів сім'ї, результатом чого є соціально-комунікаційні інновації. Завдяки соціалізації, екстернаціоналізації, інтерналізації дитина отримує знання і досвід дорослих членів сім'ї [там само]. Взаємопов'язаність членів сім'ї як елементів цілісної системи дає змогу використовувати цю модель як адекватну для медіа-освіти родини.

Прикметою часу стало те, що дорослі члени сім'ї навчаються через досвід дитини – досвід взаємодії в інформаційному суспільстві (часто діти навчають батьків та бабусь і дідусів користуватися мобільними телефонами, комп'ютерами, іншими медіа-ресурсами). Якщо один член сім'ї послуговується

інтернетом – уся родина прилучається до обміну інформацією з багатьма користувачами мережі, впливаючи своїм досвідом та знаннями на безпосереднього користувача через змішування знань у сім'ї. Тобто члени сім'ї в цьому випадку із споживачів інформації перетворюються на виробників знань. Отже, сім'я здатна до трансформації знань, породження інновацій.

У багатьох сім'ях існує розподіл ролей щодо взаємодії з медіа-простором. Це ролі з різними функціональним наповненням, включаючи функції пошуку, абсорбції знань з медіа-середовища, систематизації, інтеграції, передавання знань іншим членам родини, експлуатації знань для отримання вигод.

Межі сім'ї – одне з головних понять сімейної психології і психотерапії. Термін “межі” використовують, щоб мати змогу описати стосунки між сім'єю і соціальним оточенням, а також між різними підсистемами всередині сім'ї (індивідами, діадами, тріадами). Сімейні терапевти розглядають розвиток меж як один з важливих параметрів еволюції сімейних структур. Межі визначають структуру родини і, відповідно, зміст її життя. Межі системи або підсистеми являють собою правила, що визначають хто і як бере участь у взаємодії. Згідно з дослідженнями в цій галузі, жорсткі межі сім'ї призводять до розмивання меж усередині сім'ї, злиття, заплутаності сімейної системи. І навпаки: якщо зовнішні межі нуклеарної сім'ї розмиті, а сім'я “вбирає в себе” багато поколінь, навіть сторонніх людей, коли щільність меж між членами сім'ї катастрофічно зростає, впритул до формування роз'єднаної сім'ї, коли всі її члени майже не спілкуються одне з одним, не мають спільних інтересів – функціональність сім'ї опиняється під загрозою.

Безмежність інформаційного простору навколо сім'ї, невизначеність його меж, зарахування телевізора до “членів сім'ї”, можливість спілкуватися на відстані за допомогою медіа та інші ознаки інформаційного суспільства призводять до роз'єднаності членів родини, зростання емоційної відстані між ними, зниження згуртованості. Як показують дослідження, батьки спілкуються з дитиною в середньому 12 хвилин на день [12]. Р. Пацлаф вважає, що це явно не-

достатньо для нормального розвитку дитини. Але між собою дорослі спілкуються, мабуть, ще менше. Чи достатньо це для розвитку і гармонійного функціонування родини? Як можна підтримувати емоційну близькість через мобільний телефон? Фізична відстань і наявність посередника, брак емоційного невербального компонента спілкування призводять до збільшення емоційної дистанції між членами родини та поглиблення особистої відмежованості кожного з них, відособленості кожного у власній родині, нездатності надавати підтримку одне одному та отримувати таку навзаєм.

Постає питання: а чому так відбувається? Чому дорослі рідні люди приділяють уваги одне одному менше, ніж кожен з них – телевізорів? Як вважає В. В. Різун, “особливістю мас-медійних комунікацій є низький рівень комунікаційної інтенції (відсутність спеціальної уваги професійних комунікаторів до цілей масового спілкування). Перевагу віддають інформаційній інтенції, тобто виробничо-інформаційному цілепокладанню... Інформувати є інтенцією, виробничим завданням працівників інформаційної індустрії” [13]. Отже, і спілкування в родині набуває рис обміну інформацією, інформаційна інтенція переважає тому, що телебачення стає основною формою проведення дозвілля сім’ї, насущною потребою її членів.

Дитина, будучи активним споживачем сучасного інформаційного простору, сприймає цю інформаційну інтенцію як основну і вчиться спілкуватися за зразками, котрі надають їй представники мас-медійних комунікацій. Із життя дитини зникає спілкування заради спілкування, гра, почуття у взаємодії з іншими. На перше місце виходять “інформаційна” і “споживацька” інтенції: що мені це спілкування дасть, що нового я з цього зможу взяти. Спілкування дитини перетворюється із взаємообміну почуттів, радощів та прикростей, спонтанності, сміху і теплоти на сухий та суворий обмін інформацією. Якщо дитина надає інформацію, але не отримує у відповідь належну кількість інформації для обміну – спілкування переривається.

Не можна залишити поза увагою і питання переживання емоцій – реальних і викликаних медіа-текстами. Родина завжди була для людини тим місцем, де вона могла максимально розкритися, бути собою, відчувати емоційне тепло, близькість, отримати підтримку в складній ситуації. Але сьогодні справжні емоції людини підміняються емоціями, які вона переживає під час перегляду вигаданих історій на екрані. Е. Морен, аналізуючи процеси партиципації (проекції-ідентифікації), що виникають під час взаємодії з кіновидовищем, робить висновок про роботу фільму як допоміжної машини почуттів, тому що фільм виконує замість глядача частину його психічної роботи [14]. Реальність кінопроекції не є реальністю, хоч такою і здається. Видовище, що емоційно переживається глядачем (на відміну від реального переживання), не дає йому досвіду, що є неодмінним наслідком реального переживання. У глядача немає ні ризику, ні ангажованості, він не піддається небезпеці. Він відчуває страх чи гнів, чи радість, але в той же час він у спокої, він пасивний, він знає, що дії, які відбуваються на екрані, його не зачеплять. Така нереальна реальність фільму – це краще, ніж небезпечна реальність життя – буря на морі, автомобільна катастрофа, адже ця реальність дає змогу відчувати водночас і безпеку, і сп'яніння ризиком. Глядач перебуває поза дією, він практично не бере участі в ній. Але якщо партиципація глядача не виражається в діях, вона знаходить своє відображення в емоціях, стає внутрішньою, тою, що відчувається. Пасивність глядача, що призводить до регресу, робить його сентиментальним, чутливим, сльозливим [там само]. Надлишок емоцій, викликаних медіа-текстами, емоційне перенавантаження, підвищена чутливість до медіа-текстів призводять до дефіциту емоційної енергії в реальному житті, прохолодності та байдужості в реальних стосунках.

Отже, дитина, що призвичаїлася в сім'ї до такої нереальної реальності і викривленого переживання почуттів та емоцій, виходить у реальний світ зовсім не підготовленою до взаємодії з ним. Батьки “дітей екрану” не можуть навчити маля переживати і виражати реальні емоції. Партиципація відбувається лише

через екран та екранні персонажі, що стають надалі друзями, з якими дитина будує парасоціальні стосунки.

В. В. Абраменкова на основі емпіричних досліджень дійшла висновку, що феномен екрану як системи глобального впливу на дитячу аудиторію сприяє змінам у системі цінностей, коли людське спілкування поступається місцем технократичному, опосередкованому медіа-спілкуванню, коли співрозмовник стає непотрібним. Змінюються базові потреби дитини – у грі, спілкуванні тощо. Відбувається трансформація традиційної картини світу дитини в іншу – віртуальну реальність, що призводить до особливих, змінених, станів свідомості. Додамо до цього, що екран стає конструктором “нової моралі”, нових етичних норм [5, с. 380].

Як бачимо, змінюються форми соціалізації дитини: поступово витісняючи традиційні її форми, екран як сукупний абстрактний дорослий здійснює “теле-екранну соціалізацію” (за визначенням В. В. Абраменкової), породжуючи парастосунки. Це пов’язано також зі змінами у вихованні – переспрямуванні його з колективістської моделі на індивідуалістичну, послабленні ігрових інтерактивних форм спільної діяльності в бік ко-активних її форм. Тому не дивно, що дитина, навіть молодшого шкільного віку, орієнтована на спілкування з однолітками, воліє цінностей тих, хто з нею на одному рівні.

Підсумовує наші міркування далеко не втішний **висновок**. Завдяки інформатизації суспільства відбувається руйнація сімейних цінностей, члени родини віддаляються одне від одного, їх емоційна близькість зменшується, хоча потреба – залишається. На тлі телеекранної форми соціалізації перекручено формується емоційна сфера дитини: підвищена чутливість до емоційного тону медіа-тексту і байдужість у реальному житті. Можна прогнозувати зміну норм життя родини за структурними параметрами згуртованості і гнучкості в бік зменшення згуртованості й гнучкості функціонування сімейної системи та управління нею, збільшення емоційної дистанції. Те, що раніше вважали дисфункцією сім’ї, усе частіше стає нормою. Медіа-соціалізація призводить до

парасоціальних стосунків дитини: якщо хтось не подобається, його можна “вимкнути” – ці моделі поведінки переносяться в живе спілкування, у соціум. Ми, утім, і надалі залишаємося переконаними в тому, що лише в родині можливе відновлення здорових стосунків, гармонійний розвиток дитини.

Література

1. Медіа-культура особистості: соціально-психологічний підхід : навч. посіб. / О. Т. Баришполець, Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко та ін. ; за ред. Л. А. Найдьонові, О. Т. Баришпольця. – К. : Міленіум, 2009. – 440 с.

2. *Theunert H.* “Mordsbilder”: Kinder und Fernsehinformation. Eine Untersuchung zum Umgang von Kindern mit realen Gewalt-darstellungen in Nachrichten und Reality-TV im Auftrag der Hamburgischen Anstalt für neue Medien (HAM) und der Bayerischer Landeszentrale für neue Medien (BLM). Schriftenreihe der HAM / *H. Theunert, B. Schorb.* – Berlin, 1995. – В. 13. – 217 s.

3. *Оранж Т.* Медиадиета для детей : руководство для родителей: как преодолеть зависимость от телевизора и компьютерных игр / Т. Оранж, Л. О'Флинн ; пер. с англ. Н. Щаблова. – М.; СПб. : Диля, 2007. – 270 с.

4. *Винтерхофф-Шпурк П.* Медиапсихология: основные принципы / *Winterhoff-Spurk P.* ; [пер. с нем.: Medienpsychologie] ; науч. ред. А. А. Киселева – Х. : Гуманит. центр, 2007. – 286 с.

5. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства : учебн. пособие / *В. В. Абраменкова.* – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.

6. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций: секреты воздействия управления сознанием, информационной безопасности, манипулирования общественным мнением, информационной войны и информационного насилия / Р. Харрис. – 4-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М. : Олма-Пресс, 2001. – 448 с.

7. *Лемшиш Д.* Жертвы экрана. Влияние телевидения на развитие детей / Д. Лемшиш ; пер. с англ. С. Д. Грековой. – М. : Поколение, 2007. – 304 с.
8. *Чельшева И. В.* Медиаобразование для родителей: освоение семейной медиаграмотности : науч.-популяр. издание / И. В. Чельшева. – Таганрог : ТТИ ЮФУ, 2008. – 184 с.
9. *Kunkel D.* Content Analysis of Entertainment Television: Implication for Public Policy / *D. Kunkel, D. J. Wilson and others* // In: Hamilton J. T. (Ed.). Television Violence and Public Policy. – Michigan : The University of Michigan Press, 1998. – P. 149–162.
10. *Thoman E.* Media Literacy Education Can Effectively Combat Media Violence / *E. Thoman* // In: Wekesser C. (Ed.). Violence in the Media. – San Diego, CA : Greenhaven Press, 1995. – P. 127–129.
11. *Федоров А. В.* Права ребенка и проблема насилия на российском экране / А. В. Федоров. – Таганрог : Изд-во Кучма, 2004. – 418 с.
12. *Пацлаф Р.* Застывший взгляд / Р. Пацлаф. – М. : *evidentis*, 2003. – 224 с.
13. *Різун В. В.* Теорія масової комунікації : підруч. для студ. галузі 0303 “Журналістика та інформація” / В. В. Різун. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 260 с.
14. *Morin E.* Le cinema ou J'homme imaginaire / *E. Morin* // Essais d'antropologie sociologique. – Paris, Les Editions de minuit, 1956. – P. 97–132. – <http://www.psychology.ru/library/00039.shtml#P01#P01>